

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده علوم و فنون قرآن کریم

پایان نامه

کارشناسی ارشد

رشته

تفسیر قرآن

عنوان پایان نامه

ترجمه، نقد و بررسی مداخل «قراءات قرآن» و «تلاوت قرآن» از «دائرةالمعارف قرآن»

دانشجو

اعظم عبدالله زاده زارع

استاد راهنما

دکتر آذرتاش آذرنوش

اساتید مشاور

دکتر حمید مستفید

علیرضا محمد زاده

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

تمام حقوق این اثر متعلق به
دانشکده
علوم و فنون قرآن تهران است

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

پایان نامه آقا / خانم اعظم عبدالله زاده زارع دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تفسیر قرآن با
عنوان «ترجمه، نقد و بررسی مداخل قراءات قرآن و تلاوت قرآن از دائرهالمعارف قرآن» تدوین و در
جلسه دفاعیه تاریخ .....

- با درجه عالی (۲۰-۱۸)
- بسیار خوب (۱۸-۱۶)
- خوب (۱۶-۱۴)
- قبول (۱۴-۱۲)
- غیر قابل قبول (زیر ۱۲)

به تأیید داوران رسید.

مشخصات و امضاء هیأت داوران

استاد راهنما

استاد مشاور

استاد داور

استادداور

تقدیم به پیشگاہ
مقدس حضرت صاحب
الزمان

قدردانی و سپاس

در ابتدا خدای را شاکرم که به من توفیق شاگردی در محضر کتاب هدایت و انسان‌ساز را عنایت نمود.

از خانواده محترم و به خصوص پدر و مادر عزیزم که بستر علاقه‌مندی هر چه بیشتر به قرآن را برایم فراهم کردند و در هنگام تدوین پایان نامه نیز از هیچ‌گونه کمکی دریغ نمودند، سپاس بیکران دارم.

در اینجا جا دارد به طور ویژه از برادر بزرگوارم جناب آقای «علیرضا عبدالله زاده» که نقش مهمی در راستای کارهای پژوهشی‌ام داشتند تشکر نمایم.

شاگردی در محضر استادان معظم جناب آقایان دکتر «آذرتاش آذرنوش» و دکتر «حمید مستفید» و بهره‌مندی از راهنمایی‌های عالمانه ایشان، توفیق و افتخار دیگری بود که نصیبم شد. از زحمات بی‌دریغ این اساتید بزرگوار و نیز کمک‌های جناب آقای «محمد زاده» کمال تشکر و امتنان را دارم.

در انتها از کلیه اساتید محترم دانشکده «علوم و فنون قرآن کریم» و نیز مسئولین بخش‌های مختلف به ویژه سرکار خانم «ابطحی» سپاسگزاری می‌کنم؛ از خداوند توفیق روز افزون را برای کلیه این عزیزان مسئلت دارم.

چکیده

در این رساله، دو مدخل از مداخل «دائرةالمعارف قرآن» از انگلیسی به فارسی برگردانده شده و سپس مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته است. عناوین این دو مدخل عبارتند از

- Readings of the Quran¹
- Recitation of the Quran²

در فصل‌های اول و سوم، پس از ارائه خلاصه‌ای از سوابق علمی مؤلفان، ترجمه صورت گرفته از دو مدخل آورده شده است. در فصل‌های سوم و چهارم نیز نقد و بررسی مطالب مبهم و نادرست محتوایی مداخل مرقوم شده است.

ارزیابی کلی از دو مدخل در فصل پنجم انجام شده است. پاسخ سؤالات پایان نامه نیز در همین فصل بیان گشته است.

واژه‌های کلیدی

قراءت، تلاوت، دائرةالمعارف قرآن

---

¹ قرائات قرآن

² تلاوت قرآن

فهرست مطالب

۱	پیش گفتار
۳	تعریف دائره‌المعارف
۳	سابقه دائره‌المعارف نویسی
۴	معرفی «دائره‌المعارف قرآن» معروف به «دائره‌المعارف قرآن لیدن»
۷	معرفی انتشارات بریل ناشر دائره‌المعارف قرآن
۸	سطح دائره‌المعارف قرآن
۸	ارزیابی کیفی دائره‌المعارف قرآن لیدن
۱۳	کلیات
۱۳	بیان مسأله
۱۳	ترجمه وفادار و در عین حال روان
۱۳	رعایت انصاف در بررسی مطالب
۱۳	پرهیز از تطول در بیان نکات و اشکالات مطالب
۱۴	توجه ویژه به آراء و نظرات شیعه در مباحث مورد اشاره
۱۴	بررسی و ارزیابی نوع نگاه مؤلفان دو مدخل «قرائات قرآن» و «تلاوت قرآن» نسبت به قرآن
۱۵	پیشینه علمی
۱۶	پرسشهای تحقیق
۱۶	فرضیه‌ها
۱۷	اهداف و ضرورت‌ها
۱۷	اهداف
۱۷	ضرورت‌ها
۱۷	فواید علمی و کاربردی موضوع
۱۷	جنبه نوآوری

درباره مؤلف مدخل «تلاوت قرآن»	۱۸
۱. ترجمه مدخل «تلاوت قرآن»	۲۰
۱.۱ ارجاع به تلاوت	۲۱
۲.۱ بررسی تلاوت از جنبه حدیثی	۲۴
۳.۱ تجوید و نظام‌های تلاوت	۲۸
۴.۱ نظام تجوید	۳۱
۵.۱ شیوه‌های حفظ و تلاوت قرآنی	۳۹
۶.۱ عمل، پارسایی و قرآن متلوّ	۴۲
۷.۱ زیبایی‌شناسی و هنرمندی	۴۵
۸.۱ تجدید حیات قرآنی و «دعوت» معاصر	۴۸
۹.۱ نتیجه‌گیری	۵۱
۲. موارد نقد مدخل تلاوت قرآن	۵۴
۱.۲ تعریف تلاوت	۵۴
۱.۱.۲ معانی لغوی ریشه «تلاوت»	۵۵
۲.۲ انواع مختلف قرائت	۵۷
۱.۲.۲ مراتب قرائت از دیدگاه قمحاوی	۵۸
۳.۲ موثق‌ترین راه انتقال قرآن	۵۹
۴.۲ اشتباه گرفتن ریشه «ت-ل-و» با «ر-ت-ل»	۵۹
۵.۲ اشتباه تفسیری	۶۰
۱.۵.۲ تفسیر انوارالتنزیل	۶۰
۲.۵.۲ تفسیر المیزان	۶۰
۳.۵.۲ تفسیر صافی	۶۱
۴.۵.۲ تفسیر مجمع البیان	۶۱
۶.۲ عدم دقت کافی در ذکر معانی لغوی (ملک) و (مالک)	۶۲
۷.۲ اشتباهات مؤلف در آیه وضو	۶۳
۱.۷.۲ بی دقتی در بیان مطلب	۶۴

- ۲.۷.۲ عدم ذکر نام کلیه قاریان ۶۴
- ۳.۷.۲ بیان ناقص در وجوه مختلف اعراب منصوب و مجرور (أرجلکم) ۶۴
- ۴.۷.۲ ذکر نادرست علت اختلاف قرائت ۶۶
- ۸.۲ خلط بین آیه و حدیث ۶۷
- ۹.۲ اشتباه تفسیری ۶۸
- ۱۰.۲ نماز تراویح ۶۹
- ۱۱.۲ ارتباط تجوید و موسیقی ۷۰
- ۱۲.۲ ارتباط تجوید و قرائت ۷۰
- ۱.۱۲.۲ تعریف ابن جزری از قرائات ۷۱
- ۲.۱۲.۲ تعریف زرکشی از قرائات ۷۱
- ۳.۱۲.۲ تعریف ابن جزری از تجوید ۷۲
- ۴.۱۲.۲ تعریف شیخ زکریای انصاری از تجوید ۷۲
- ۵.۱۲.۲ تعریف ملا علی بن سلطان قاری در المنح الفکریه در مورد تجوید ۷۲
- ۱۳.۲ ارتباط تجوید و آوا ۷۷
- ۱۴.۲ بخش‌های تجوید ۷۷
- ۱۵.۲ جامع نبودن فهرست مخارج حروف و اشتباه در برخی مخارج ۷۸
- ۱.۱۵.۲ حروف «لسانی» ۷۹
- ۲.۱۵.۲ حروف «حلقی» ۸۰
- ۳.۱۵.۲ حروف «شفوی» ۸۰
- ۴.۱۵.۲ حروف «جوفی» ۸۱
- ۵.۱۵.۲ حروف «خیشومی» ۸۱
- ۱۶.۲ تعاریف نامرسوم اصطلاحات تجویدی ۸۲
- ۱۷.۲ اشتباه در نام اصطلاح تجویدی ۸۳
- ۱۸.۲ اشتباه در منحصر کردن برخی از قواعد به قرآن ۸۴
- ۱.۱۸.۲ اظهار در فارسی ۸۵
- ۲.۱۸.۲ ادغام در فارسی ۸۵
- ۳.۱۸.۲ انقلاب در فارسی ۸۵

- ۸۵ ..... ۴.۱۸.۲ اخفاء در فارسی
- ۸۵ ..... ۵.۱۸.۲ قواعد در زبان انگلیسی
- ۸۶ ..... ۱۹.۲ ابهام در رساندن مقصود
- ۸۶ ..... ۲۰.۲ مد «صلی» یا «تلفظی»، مدی که در تقسیم بندی‌های مرسوم وجود ندارد
- ۸۶ ..... ۱.۲۰.۲ تعریف مد فرعی
- ۸۷ ..... ۲.۲۰.۲ اقسام مد فرعی
- ۸۸ ..... ۲۱.۲ عدم تقسیم بندی مناسب و عدم دقت در ذکر مقدار کشش انواع مد
- ۸۸ ..... ۱.۲۱.۲ تعریف مد متصل
- ۸۹ ..... ۲.۲۱.۲ میزان کشش مد متصل
- ۸۹ ..... ۲۲.۲ عدم دقت در ذکر میزان کشش مد لازم
- ۹۰ ..... ۱.۲۲.۲ تعریف مد لازم
- ۹۱ ..... ۲.۲۲.۲ قسم اول وقف لازم
- ۹۱ ..... ۳.۲۲.۲ میزان کشش مد لازم
- ۹۲ ..... ۲۳.۲ نداشتن ارتباط منطقی بین مفاهیم ذکر شده و ذکر مثال نادرست
- ۹۳ ..... ۱.۲۳.۲ وقف ابدال
- ۹۳ ..... ۲.۲۳.۲ وقف اسکان
- ۹۳ ..... ۳.۲۳.۳ طرق دیگر وقف
- ۹۴ ..... ۲۴.۲ نبود توصیه ذکر شده در منابع معتبر
- ۹۵ ..... ۲۵.۲ مبهم و ناقص بودن تعاریف وقف «اشمام» و «روم»
- ۹۶ ..... ۱.۲۵.۲ تعریف وقف روم و اشمام از کتاب البرهان فی تجوید القرآن
- ۹۶ ..... ۲۶.۲ جامع نبودن تعاریف «وقف تام» و «وقف کافی»
- ۹۷ ..... ۱.۲۶.۲ تعریف «وقف تام»
- ۹۸ ..... ۲.۲۶.۲ مواضع وقف تام
- ۱۰۰ ..... ۳.۲۶.۲ تعریف «وقف کافی»
- ۱۰۰ ..... ۴.۲۶.۲ مواضع وقف کافی
- ۱۰۲ ..... ۲۷.۲ نادقیق بودن تعریف «وقف حسن»
- ۱۰۲ ..... ۱.۲۷.۲ تعریف «وقف حسن» از دیدگاه دانشمندان

۱۰۴.....	۲.۲۷.۲ نمونه‌هایی از وقف حسن در آیات
۱۰۵.....	۲۸.۲ تعریف نا مانوس از علامت وقف «قلی»
۱۰۵.....	۲۹.۲ اشتباه کردن بین «سکت» و «وقف»
۱۰۷.....	درباره مؤلف مدخل «قرائات قرآن»
۱۰۹.....	۳. ترجمه مدخل «قرائات قرآن»
۱۱۰.....	۱.۳ قرائت‌های مختلف پیش از مقبولیت عام مصحف عثمانی
۱۱۳.....	۲.۳ قرائات پذیرفته و رد شده پس از تأیید عام مصحف عثمانی
۱۲۰.....	۳.۳ نظام قرائات چهارده‌گانه
۱۲۲.....	۴.۳ موجودیت و گسترش قرائات پذیرفته شده
۱۲۳.....	۵.۳ ضبط قرائات
۱۲۷.....	۴ موارد نقد مدخل «قرائات قرآن»
۱۲۷.....	۱.۴ طرح روایات «سبعه احرف» بدون ذکر کلیه دیدگاه‌ها
۱۳۰.....	۲.۴ ارتباط بین روایت «سبعه احرف» با قرائت‌های هفت‌گانه
۱۳۰.....	۱.۲.۴ ابو محمد مکی
۱۳۱.....	۲.۲.۴ ابی‌شامه مقدسی
۱۳۱.....	۳.۲.۴ دیدگاه ابن جزری
۱۳۲.....	۳.۴ بیان نظر برخی از مستشرقین در باب تاریخ تدوین قرآن
۱۳۴.....	۴.۴ اشتباه در ترجمه واژه
۱۳۵.....	۵.۴ تعیین تاریخ کتابت نسخه‌های قرآنی
۱۳۶.....	۶.۴ معیار ابن مجاهد در انتخاب هفت قرائت
۱۴۰.....	۷.۴ سیر تطور مقیاس‌های انتخاب قرائات
۱۴۳.....	۸.۴ اشتباه در ذکر سیر تاریخی و جزئیات اضافه شدن علائم به قرآن
۱۴۸.....	۵ ارزیابی کلی مدخل‌های «قرائات قرآن» و «تلاوت قرآن»
۱۴۸.....	۱.۵ اشکالات و نواقص
۱۴۸.....	۱.۱.۵ وجود بعضی از اشکالات فاحش محتوایی

- ۲.۱.۵ عدم انسجام منطقی در ارائه مطالب و پراکندگی آنها ۱۴۸
- ۲.۵ ضرورت توجه عمیق به بعضی از مطالب مورد اشاره رفته در مقالات ۱۴۸
- ۳.۵ بررسی فرضیه‌ها و پرسش‌های مطرح شده ۱۵۰
- ۱.۳.۵ میزان استفاده از منابع شیعه و سنی ۱۵۰
- ۲.۳.۵ بررسی مدخل تلاوت از حیث توجه به منابع و نظرات شیعه ۱۵۰
- ۳.۳.۵ بررسی مدخل قرائات از حیث توجه به منابع و نظرات شیعه ۱۵۲
- ۴.۳.۵ بررسی پرسش‌های سه گانه تحقیق ۱۵۳
۶. لغات تخصصی مدخل «تلاوت قرآن» و مدخل «قرائات قرآن» ۱۵۸
۴. منابع و مأخذ ۱۷۳

پیش‌گفتار

در دوره‌ای از تاریخ که عالم اسلامی دچار رخوت، تفرقه، پریشانی گشته بود در مغرب زمین، تحولات جدیدی در حال رخ دادن بود و انسان غربی به تدریج با باز تعریفی جدید از مفاهیم بنیادی در حیات آدمی نظیر حقیقت، خدا، طبیعت، انسان، علم و ...، شالوده‌های تمدنی نوین را استحکام می‌بخشید. این تمدن جدید اطراف و اکناف عالم را درنوردید و در سایه نشاط علمی و قدرت سیاسی - نظامی به شناخت و تسلط بر سایر تمدن‌ها اقدام کرد.

به هر سو فرهنگ و تمدن اسلامی نیز مانند سایر تمدن‌ها و فرهنگ‌های شرقی مورد توجه قرار گرفت. البته این نگاه و مواجهه، «بی‌طرفانه» نبود و در موارد بسیاری متأثر از منفعت‌طلبی‌ها و طمع‌ورزی‌ها، تعصب‌ها و کج فهمی‌ها و همراه با غفلت و جهل بود. در این بین بسیاری از آثار و میراث علمی، تاریخی، ادبی، هنری و ... شرق مورد بررسی پژوهش‌گران غربی قرار گرفت. نکته با اهمیت اینکه نه تنها این آثار و تحقیقات منبع اصلی و عمده شناخت سایر پژوهش‌گران و عامه مردم مغرب زمین از شرق شد، بلکه با بسط و مقبولیت قرار گرفتن تمدن و فرهنگ غربی در شرق، تبعات و پژوهش‌های غربیان از منابع مهم و در بسیاری از موارد منبع اصلی شناخت شرقیان از خود شد. طبیعی است اگر شرقیان بخواهند از حاشیه خارج و در متن سهیم شوند (به ویژه اینکه اگر دغدغه جدی حفظ و شکوفایی میراث خود را داشته باشند) باید ضمن رجوع به مآثورات فرهنگی و تمدنی خود، به شناخت و درک زمانه و مقتضیات آن اقدام نمایند. نیز لازم است ذکر شود بازشناسی خود از دریچه نگاه نقادانه به تعریف غرب از شرق، به این مهم کمک شایانی می‌نماید. همچنین این امر می‌تواند به عنوان یکی از زمینه‌های فراهم شدن امکان دیالوگ واقعی میان شرق و غرب محسوب شده و در نتیجه به رفع بسیاری از سوء تفاهمات منجر شود.

در تمدن اسلامی، عنصر اساسی تعالی و شکوفایی، قرآن است و این کتاب در منظر عموم مسلمانان نه تنها راهنمای نیل به سعادت اخروی، بلکه ره‌آموز طریق درست زندگانی در این دنیا نیز است. فهم و درک پژوهش‌گران و محققان غربی از قرآن می‌تواند آینه تلقی آنها از اسلام و مبانی

اسلامی باشد. بنابراین لازم است برای درک چگونگی تلقی غربیان نسبت به اسلام و خاصه قرآن، تلاش و به منظور جهت تصحیح آن کوشش کرد. در همین راستا، ترجمه و نقد و بررسی دو مدخل از اولین دائره‌المعارف قرآن به زبان انگلیسی را موضوع پایان نامه خود قرار دادم. ویرایش فعلی دائره‌المعارف مذکور در پنج مجلد مشتمل بر حدود ۱۰۰۰ مدخل اصلی و فرعی است که در خلال سال‌های ۲۰۰۱ الی ۲۰۰۶ میلادی در انتشارات بریل در شهر لیدن^۱ هلند چاپ و منتشر شده است. یادآور می‌گردد اگرچه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به تألیفات و پژوهش‌هایی که در کشورهای غربی درباره اسلام و مسلمانان صورت می‌گیرد، به تدریج توجه خوب و در عین حال نقادانه‌ای شده است، اما در این حوزه همچنان کاستی‌های جدی وجود دارد:

اولاً پیش‌داوری‌هایی که ناشی از بدبینی‌ها و یا خوش‌بینی‌های مفرط به هدف و ثمره این پژوهش‌ها می‌شود، در مواردی مانع از هرگونه ارزیابی جدی و صحیح این آثار شده است. در ثانی انتقال و معرفی جامعی از تألیفات و پژوهش‌های اصلی دانشمندان و مستشرقان غربی در حوزه معارف اسلامی صورت نگرفته است و کمبودهای فراوانی مشاهده می‌شود. ترجمه نارسا و در مواردی غلط برخی از این آثار، مانعی جدی برای محققان و اندیشمندان برجسته‌ای است که به زبان تألیف چنین آثاری آشنایی و تسلط ندارند. نیز در مواردی ترجمه صرفاً آثار یاد شده و امکان دسترسی سطوح مختلفی از افراد به آنها موجب اشاعه بعضی از شبهات در خوانندگان کم‌اطلاع و یا بی‌اطلاع شده است. بدین ترتیب در بخشی از مقالات و پژوهش‌های داخلی مشاهده می‌شود به آثار و تألیفات پژوهشگران غربی، بدون عبور از صافی علمی، استناد شده است.

---

^۱ لیدن شهری دانشگاهی در هلند است و در نزدیکی لاهه قرار دارد. دانشگاه لیدن قدیمی‌ترین دانشگاه کشور هلند در این شهر قرار دارد. دانشگاه مذکور در قرون ۱۶ و ۱۷ میلادی یکی از بزرگ‌ترین دانشگاه‌های اروپا بوده است. رنه دکارت فیلسوف، ریاضی‌دان و فیزیک‌دان مشهور مدتی در این دانشگاه مقیم بوده است.

ثالثاً به دلیل تفاوت‌های روش تحقیق پژوهشگران و شرق شناسان غربی با روش‌های معمول و رایج تحقیق علما و دانشمندان سنتی اسلامی، همواره در نتایج تحقیقات، تفاوت‌هایی جدی و اساسی پدید می‌آید که در بسیاری از موارد منجر به دشوار شدن امکان فهم و دیالوگ می‌شود. اطلاع از موارد بحث شده ذیل می‌تواند مفید واقع شود:

تعریف دائره‌المعارف

فرهنگستان زبان و ادب فارسی معادل فارسی دائره‌المعارف را «دانشنامه» دانسته است. البته در حال حاضر کاربرد عمومی دائره‌المعارف رایج‌تر از دانشنامه است. لغت‌نامه دهخدا ذیل دائره‌المعارف چنین آورده است:

«حاوی‌العلوم، کتابی حاوی مجموع معارف انسانی، فرهنگ متون و علوم خلاصه قابل فهمی از معارف بشری، شاخه‌ای از اطلاعات علمی حاوی رشته‌ها و زمینه‌های مختلف علمی در موضوعات جداگانه و آن معمولاً ترتیب الفبایی دارد؛ مانند دائره‌المعارف بریتانیکا که نخستین بار در ۱۷۶۸م انتشار یافت. دائره‌المعارف گاه به رشته‌های یک موضوع محدود است چون دائره‌المعارف کاتولیک.»

بر اساس تعاریف ارائه شده می‌توان بیان کرد: دائره‌المعارف کتاب مرجعی خود بسنده است که هم می‌تواند دربرگیرنده مجموعه‌ای از دانش‌ها باشد یا فقط به رشته‌ای خاص علمی محدود شده باشد. دائره‌المعارف امکان دسترسی مخاطب به مطالب مد نظر را تسهیل می‌کند.

سابقه دائره‌المعارف نویسی

دائره‌المعارف‌نویسی سابقه طولانی در دنیا و جهان اسلام دارد. از قدیمی‌ترین کتاب‌ها که می‌توان آن را دائره‌المعارف نامید، کتاب ۳۷ جلدی «تاریخ طبیعی» پلین است. از کتاب‌های دائره‌المعارف‌گونه قدیمی در جهان اسلام نیز می‌توان به «مفاتیح خوارزمی» و «دانشنامه بوعلی» اشاره کرد.

معرفی «دائرةالمعارف قرآن» معروف به «دائرةالمعارف قرآن لیدن»

دائرةالمعارف قرآن لیدن اولین دائرةالمعارف به زبان انگلیسی است که خاص قرآن تهیه و تدوین شده است. تألیف و چاپ این دائرةالمعارف متأخر بوده است و انتشار آن گامی مهم و رو به جلو در معرفی قرآن به محافل آکادمیک و علاقمندان به شناخت قرآن البته از منظر و دریچه نگاه غربی است. اگرچه تهیه و انتشار دائرةالمعارف قرآن لیدن امر نوبی محسوب می‌گردد، اما باید توجه کرد عزم و تلاش غرب برای شناخت شرق و از جمله اسلام سابقه تاریخی دارد. مسیحیت در قرون وسطی همواره اسلام را به عنوان خطر و رقیبی جدی می‌نگریست و به همین دلیل و نیز وجود جهالت‌ها، تعصبات و غرض‌ورزی‌ها، همواره در اروپا و غرب از اسلام و مسلمانان، تصویری دهشتناک ارائه می‌شد. با پیدایش تمدن جدید در غرب و همراه شدن بالندگی علمی با تلاش‌های استعماری، شرق‌شناسی متولد شد.

ارائه تعریفی جامع و مانع از شرق‌شناسی¹ بسیار مشکل است؛ چرا که شرق‌شناسی صرفاً مفهومی آکادمیک نیست که با رجوع به یک فرهنگ لغت معتبر بتوان معنای آن را جستجو کرد. شرق‌شناسی اگر چه ارتباط تنگاتنگی با استعمار و استعمارگری دارد، اما نمی‌توان آن را صرفاً یک مفهوم و اصطلاح سیاسی شمرد و به عبارت دیگر محصور و منوط کردن شرق‌شناسی با روحیه استعمارگری غرب، خالی از اشتباه نخواهد بود.

«ادوارد سعید» متفکر شهیر فلسطینی تبار در کتاب جدی و مهم شرق‌شناسی، اوصافی از شرق‌شناسی ارائه می‌دهد که تا حدود زیادی می‌تواند روشنگر مفهوم شرق‌شناسی باشد. سعید در کتابش آورده است: «شرق‌شناسی صرفاً موضوع و یا رشته‌ای سیاسی نیست که به گونه‌ای انفعالی در فرهنگ، تحقیقات علمی و یا نهادهای مربوط انعکاس یافته باشد؛ همچنین آن مجموعه‌ای بزرگ و

---

¹ Orientalism

متفرق از کتاب‌هایی که در مورد شرق نوشته شده‌اند هم نیست؛ این هم درست نیست که بگوییم شرق‌شناسی نماینده و بیانگر نوعی توطئه شرورانه امپریالیسم «غربی» برای سرکوب و تحقیر جهان «شرقی» است؛ بلکه نوعی «گسترش و توزیع» آگاهی ژئوپلتیک (جغرافیایی - سیاسی) در بین متون زیباشناسی، تحقیقی، اقتصادی، اجتماعی، تاریخی و زبان‌شناسی است. شرق‌شناسی همچنین عبارت از ساخت و پرداخت نه تنها یک تمایز عمده جغرافیایی است بلکه علاوه بر آن، موجد یک سلسله «علاقه‌ی است که از طریق وسایلی همچون اکتشاف محققانه، تجدید ساختار زبان‌شناسانه، تحلیل روانکارانه، توصیف اجتماعی و دورنمایی، نه تنها به خلق و بلکه به حفظ و نگهداری آنها می‌پردازد. شرق‌شناسی به عوض یک توصیف یا بیان، نوعی «خواست» و یا «نیت و قصد» درک و در پاره‌ای از موارد، کنترل، ساخت‌وساز و حتی شخصیت حقوقی بخشیدن به دنیای آشکارا متفاوت است. بالاتر از همه می‌توان گفت که شرق‌شناسی عبارت از وعظ و خطابه‌ای است که به هیچ روی با قدرت سیاسی موجود در رابطه مستقیم و متناسبی ندارد.^۱

در شرق‌شناسی، زمینه‌ای فراهم شد که غرب به عنوان «سوژه»^۲، شرق را «ابژه»^۳ خود قرار دهد و در این منظر غرب به شناسایی و معرفی شرق از منظر خود اهتمام ورزید و صد البته در این میان شناخت اسلام در شرق‌شناسی جایگاهی ممتاز و برجسته داشت. بدین ترتیب علاوه بر تعاریف پیشینی که در سابقه تاریخی غربیان از اسلام و مقدساتشان نقش بسته بود، انبوه اطلاعات جدیدی از اسلام و مسلمانان به دست آمد و ارائه شد.

«سوژه» و «ابژه» معمولاً به ذهن و عین ترجمه می‌شود. حال آنکه: «ابژه چیزی است که سوژه آن را در برابر خود می‌گذارد و به آن تعیین می‌دهد و به این اعتبار است که می‌توان گفت سوژه و ابژه

---

^۱ سعید، ادوارد، شرق‌شناسی، ترجمه: عبدالکریم گواهی، (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷)، ص: ۳۱

^۲ Subject

^۳ object

به نحوی با هم جمع می‌شوند. سوژه و ابژه در تفکر جدید پیش آمده و به عالم جدید تعلق دارد؛ یعنی قبل از اینکه عالم متجدد پدید آید سوژه و ابژه وجود نداشت»^۱.

امروزه اگر چه کمتر کسی می‌تواند مدعی «بی‌طرفی» مستشرقان و روش تحقیقات علمی آنها باشد ولی نادیده انگاشتن تلاش‌ها و ثمرات پژوهش‌های آنها نیز توجیه پذیر نیست. در واقع شرق‌شناسی و اسلام‌شناسان غربی، افق‌های جدیدی از اسلام و حیات مستمر آن در جوامع مسلمان معرفی کردند که در پرتو آن می‌توان به بعضی از ابهامات و سؤالات پاسخ داد و به شرط مرعوب نشدن در برابر روش و نتایج این پژوهش‌ها از آنها استفاده کرد.

تألیف و انتشار دائرةالمعارف قرآن لیدن را می‌توان را ادامه تلاش غرب برای شناسایی و بازتعریف شرق و اسلام دانست و البته آن را در راستای تجربه موفق انتشار دائرةالمعارف اسلام دانست. دائرةالمعارف اسلام در پژوهش‌هایی که درباره اسلام و مسلمانان شده است، در واقع نقطه عطفی محسوب می‌شود.

تصویب پیشنهاد تألیف دائرةالمعارف اسلام در سال ۱۸۹۲م و در کنگره بین‌المللی شرق‌شناسی در لندن انجام گرفت و انتشار اولین ویرایش آن بیانگر مجموعه تلاش‌های چند صد ساله غرب و شرق‌شناسان برای تبیین اسلام است. پژوهشگران محیط‌های آکادمیک غربی از اثر یاد شده استقبال شایانی کردند و بدین ترتیب دائرةالمعارف اسلامی یکی از منابع و مأخذ اصلی شناخت و مطالعه اسلامی در غرب شد.

در کشورهای اسلامی اگر چه نسبت به انگیزه مؤلفان دائرةالمعارف اسلام بدگمانی‌هایی وجود داشت و انتقادات جدی نسبت به بعضی از مطالب ابراز شد، اما می‌توان مدعی شد تقریباً در تمامی سرزمین‌های اسلامی، دائرةالمعارف تأثیرات محسوسی را ایجاد کرد. گسترش روش پژوهش غربی در

---

^۱ هوسرل، ادموند؛ هیدگر، مارتین؛ فلسفه و بحران غرب، ترجمه: رضا داوری اردکانی، (تهران: هرمس، ۱۳۷۸)، ص: ۵

بین دانشمندان اسلامی، ایجاد سؤالات جدید، ایجاد تردید در بعضی از مسلمات و مشهورات مسلمانان بخشی از تأثیرات معرفی دایره‌المعارف اسلام در ممالک اسلامی بوده است.

لازم است ذکر شود در تعدادی از کشورهای اسلامی ضرورت تألیف کتاب‌های مشابه احساس گشت. بنابراین با الگو قراردادن دایره‌المعارف اسلام، جهت تألیف آثار مشابهی در جهان اسلام اقدام شد. در ایران با وجود اینکه تاکنون دایره‌المعارف اسلام به طور کامل ترجمه نشده است، اما عملاً همان مدخل‌های ترجمه شده باعث آشنایی بیشتر محققان و اندیشمندان کشور با روش پژوهش و تحقیق و نوع نگاه و تلقی غربیان نسبت به اسلام شد. از همین منظر و با توجه به کاستی‌ها و ایراداتی که در دایره‌المعارف اسلام به‌ویژه کم‌اعتنایی که در آن نسبت به شیعه و میراث آن تشخیص داده شد تصمیم به انتشار دایره‌المعارف‌هایی در زمینه اسلام و تشیع تصمیم‌گیری شد. در حال حاضر دو دایره‌المعارف شاخص و بزرگی که در کشور در این زمینه تهیه می‌شود، عبارتند از:

۱. دانشنامه بزرگ جهان اسلام

۲. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی

چنانکه اشاره شد انتشار دایره‌المعارف قرآن به زبان انگلیسی را می‌توان در امتداد انتشار دایره‌المعارف اسلام دانست. به‌ویژه اینکه ملاحظه خیزش عمومی مسلمانان و رجوع محسوس آنها به قرآن در دهه‌های اخیر و نیز آشکار شدن این حقیقت که قرآن در ایجاد و تشکیل «تمدن مسلمانان»، نقشی بی‌همتا و ممتاز داشته است، سبب ضرورت بیش از پیش بررسی دقیق‌تر قرآن و معرفی آن از سوی غربیان شد. همچنین با نگاهی تا حدودی خوشبینانه، انتشار این دایره‌المعارف را می‌توان نشان دهنده آثار مثبت تماس‌ها و دیالوگ برقرار شده میان گروهی از اندیشمندان مسلمان با هم‌تایان غربی و نیز مساعی بعضی از پژوهشگران غربی برای اصلاح نگاه رایج غرب به اسلام و مسلمانان از طریق معرفی منصفانه از قرآن دانست.

معرفی انتشارات بریل ناشر دایره‌المعارف قرآن

انتشارات بریل یکی از معتبرترین ناشران کتاب‌های علمی و دانشگاهی است که در شهر دانشگاهی لیدن قرار دارد. قدمت انتشارات بریل به سال ۱۶۸۳ برمی‌گردد، اما تأسیس رسمی آن سال

۱۸۴۸ است. از آن زمان همواره کتاب‌های نفیس و مهمی را در زمینه‌های علوم انسانی و تاریخ منتشر کرده است. به طور متوسط بریل هر ساله بیش از ۳۰ عنوان نشریه تخصصی، ۱۳ سالنامه و بیش از ۱۰۰ عنوان کتاب تازه منتشر می‌کند. مؤسسه بریل هم‌اکنون به دلیل اهتمام به نشر آثار به زبانهای مختلف از جمله عربی، فارسی، ترکی، قبطی، آشوری، بابلی، عبری، سریانی، حبشی، سامری، سانسکریت، جاوه‌ای، چینی و ژاپنی شهرت ویژه‌ای دارد. مقبولیت و اعتبار بریل در میان محققان و پژوهشگران مراکز دانشگاهی و پژوهشی آنچنان است که صرف انتشار هر کتاب و مقاله‌ای در این انتشارات، موجب شهرت و اعتبار مؤلف و اثر می‌شود. ابتکار بریل به تدوین و انتشار دایره‌المعارف قرآن به زبان انگلیسی از اقدامات شاخص اخیر این انتشارات است.

سطح دایره‌المعارف قرآن

تجربه موفق انتشارات بریل در تهیه و انتشار دایره‌المعارف اسلام از ویرایش نخست تا ویرایش کنونی، سطح انتظارات محافل علمی و پژوهش‌گران حوزه‌های اسلامی را از انتشار دایره‌المعارف قرآن بالا برد. به ویژه اینکه بریل پیش از انتشار دایره‌المعارف قرآن، بارها آن را به لحاظ جامعیت با دایره‌المعارف اسلام مقایسه کرده بود و مدعی شده بود این کتاب می‌تواند به عنوان کتاب سده مطرح گردد. البته به نظر می‌رسد در تألیف دایره‌المعارف قرآن تعمداً سعی بوده است سطح مقالات به نحوی باشد که افراد بیشتری بتوانند از آنها استفاده کنند.

ارزیابی کیفی دایره‌المعارف قرآن لیدن

خانم «مک اولیف» سر ویراستار این دایره‌المعارف در مقدمه دایره‌المعارف قرآن نکاتی را متذکر شده است که مروری بر آنها می‌تواند به قضاوت در مورد میزان موفقیت بریل در تهیه و انتشار دایره‌المعارف قرآن کمک کند.